

Nakladnik
CENTAR ZA DEMOKRACIJU I PRAVO MIKO TRIPALO

Za nakladnika
GORAN RADMAN

Urednik nakladničke djelatnosti
SLAVEN RAVLIĆ

Lektura i korektura
VESNA RADAKOVIĆ-VINCHIERUTTI

Rješenje korica
BORIS LJUBIČIĆ

Grafička priprema i tisak
SVEUČILIŠNA TISKARA d.o.o., ZAGREB

HRVATSKA U EUROPSKOJ UNIJI: KAKO DALJE?

Urednici

Vlado Puljiz
Slaven Ravlić
Velimir Visković

Centar za
demokraciju
i pravo
Miko Tripalo

Zagreb, 2012.

ISBN 978-953-56875-2-8

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 822848

Objavljivanje ove knjige pomogli su:

ZAKLADA HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
I MINISTARSTVO VANJSKIH I EUROPSKIH POSLOVA

Sadržaj

Predgovor IX

POLITIČKI I PRAVNI SUSTAV

Vesna Pusić

HRVATSKA U EUROPSKOJ UNIJI – KAKO DALJE? 3

Siniša Rodin

HRVATSKO I EUROPSKO PRAVO GODINU DANA
PRIJE ČLANSTVA U EU-u 7

Zdravko Petak

EUROPEIZACIJA JAVNIH POLITIKA
U HRVATSKOJ 17

Josip Kregar

NAČELA DOBROG UPRAVLJANJA
(HRVATSKA I EU) 43

Goran Radman

FUNKCIONALNA EUROPA – U RAKURSU
PRISTUPAJUĆE HRVATSKE 47

Dario Čepo

ODLUČIVANJE U EUROPSKOJ UNIJI 77

GOSPODARSTVO

Velimir Šonje PRIJE I POSLIJE ULASKA U EU: MAKROEKONOMSKI OKVIR KAO POKRETNNA META.....	109
Sanja Crnković-Pozaić HRVATSKO TRŽIŠTE RADA: KAKO DO KONKURENTNIH ZNANJA?.....	129
Ramona Franić HRVATSKA POLJOPRIVREDA U EUROPSKOJ UNIJI – PROBLEM ILI RJEŠENJE?.....	161
Ana Maria Boromisa LIBERALIZACIJA I PRIVATIZACIJA ENERGETSKOG SEKTORA U HRVATSKOJ: ZA ILI PROTIV?.....	189
Sanja Tišma i Marina Funduk HRVATSKA BUDUĆNOST – EUROPSKA ZELENA PARADIGMA.....	207
DRUŠTVO	
Andelko Akrap i Ivan Čipin HRVATSKA U EUROPSKIM DEMOGRAFSKIM KONTRASTIMA: ANALIZA FERTILITETA	233
Paul Stubbs i Siniša Zrinščak EUROPEIZACIJA I SOCIJALNA POLITIKA: IZMEĐU RETORIKE I STVARNOSTI.....	265
Vlado Puljiz HRVATSKI MIROVINSKI SUSTAV U EUROPSKOM KONTEKSTU.....	295

Duško Sekulić LIBERALNE VRIJEDNOSTI – OD SOCIJALIZMA DO POSTSOCIJALIZMA.....	319
Ankica Marinović i Ivan Markešić VJERSKE ZAJEDNICE U HRVATSKOJ PRED EUROPSKIM IZAZOVIMA.....	349
Gvozden Flego ZNANOST I OBRAZOVANJE – TENDENCIJE U HRVATSKOJ I U EU-u.....	373
Zoran Malenica SOCIJALNA MOBILNOST I REPRODUKCIJA SIROMAŠTVA U HRVATSKOJ.....	383
KULTURA	
Velimir Visković HRVATSKA KULTURA U RAZDOBLJU TRANZICIJE: PRED IZAZOVOM EUROPSKE INTEGRACIJE	399
Biserka Cvjetičanin KULturna POLITIKA EUROPSKE UNIJE I HRVATSKA: DJELOVATI U INTERKULturnOM DIJALOGU	407
Zvonko Maković U POTRAZI ZA IDENTITETOM.....	415
Snježana Banović HRVATSKA KULTURA I EU: KAKO DO REFORMI U NOVIM OKOLNOSTIMA?.....	423

Zrinjka Peruško	
MEDIJSKI SUSTAV U HRVATSKOJ: OD AUTORITARNOG DO MEDITERANSKOG MODELA.....	437
Marko Kovačić	
O AUTORIMA	477
KAZALO POJMOVA.....	487

Predgovor

Ovaj je zbornik nastao na temelju znanstvenog skupa »Hrvatska u Europskoj uniji – kako dalje«, održanog na Veleučilištu VERN' 15. i 16. prosinca 2011., u organizaciji Centra za demokraciju i pravo Miko Tripalo. Bio je to treći skup koji je Centar organizirao pod naslovom »Hrvatska – kako dalje«. Na temelju rezultata prva dva skupa (2004. i 2007.), iz kojih su proizašli zbornici *Hrvatska – kako dalje: zadanosti i mogućnosti* (2004.) i *Hrvatska – kako sada dalje* (2008.), Centar je organizirao niz skupova i objavio nekoliko publikacija.

Kao i kod prethodna dva, osnovni je cilj ovog skupa bio povezati znanstvenike i stručnjake iz različitih područja i usmjerenja koji dijele zajednički interes za ovu problematiku, kako bi se dala što potpunija i pouzdanija bilanca stanja, utvrdili izazovi pred kojima se Hrvatska nalazi te iznijeli okvirni prijedlozi politika u ključnim područjima. Zbog složenosti i obuhvatnosti teme, taj je zadatak u ovom slučaju bio još zahtjevniji. Godinu i pol prije predviđenoga ulaska Hrvatske u punopravno članstvo Europske unije željeli smo propitati stanje u ključnim područjima hrvatskoga društva, utvrditi postignuća, deficite i ograničenja, te ih komparirati sa zahtjevima i obvezama koje je Hrvatska preuzela i dugoročnim ciljevima, vrijednostima i politikama koje Europska unija pred nju donosi, kako bi se pomoglo akterima hrvatske politike u sagledavanju problematičnih točaka i formuliranju neophodnih reformi i odgovarajućih politika u pojedinim područjima. U dvodnevним izlaganjima i raspravama na Skupu znanstvenici i stručnjaci iz raznih područja – ekonomisti, pravnici, politolozi, sociolozi i drugi stručnjaci – predstavili su niz ekspertnih dijagnoza, strateških razmišljanja i realnih scenarija, nastojeći identificirati ključne deficite i probleme, od strukturalnih i institucijskih do kulturalnih, upravljačkih i poduzetničkih, te pronaći rješenja za kronične hrvatske nedostatke

Duško Sekulić

LIBERALNE VRIJEDNOSTI – OD SOCIJALIZMA DO POSTSOCIJALIZMA

Osnovni principi liberalne demokracije su tržišna ekonomija zasnovana na privatnom vlasništvu i politička demokracija s višestranačkim sistemom kao svojom ključnom dimenzijom. Socijalistički sistem koji je karakterizirao Hrvatsku do 1990-ih negacija je tih dvaju principa na specifičan način. Prvo, to je sistem zasnovan na socijalističkoj robnoj proizvodnji, obliku tržišne ekonomije koja je trebala funkcionirati na društvenom vlasništvu, s marginalnim značajem privatnog vlasništva koje je podvrgnuto nizu ograničenja (limit vlasništva nad zemljom, limit broja zaposlenih od strane privatnih poduzetnika). Drugo, višepartijski sistem kao ključno obilježje »građanske demokracije« bitno je nadomješten novim oblicima »samoupravne demokracije«, od skupština samoupravnih interesnih zajednica do delegatskog sistema. Zanimljivo je zapitati se je li taj specifični (jedinstven u svijetu) model izgradnje socijalizma dugoročno utjecao na prihvaćanje ili odbijanje liberalnih vrijednosti?

U tom socijalističkom poretku zalaganje za višestranački sistem bilo je jasan znak »neprijateljske djelatnosti«. Zalaganje za ukidanje ograničenja privatnom sektoru navlačilo je manji odium i bilo je česta tema rasprava među intelektualcima, ali i na partijskim forumima. Ipak, i jedna i druga tema bile su jasni simboli opozicijske orijentacije. Uloga tih principa mijenja se s padom socijalizma, i kako Hrvatska napušta socijalizam oni postaju temelji političkog i ekonomskog poretka. Ovdje će nas prvenstveno zanimati dinamika prihvaćanja ili odbijanja tih osnovnih postavki liberalnog poretka u javnom mnijenju države.

1. Dinamika promjena vrijednosti

Osnovne konture te dinamike izvlačimo iz dva stava: prema privatnom vlasništvu i prema višestranačkom sistemu. Stavke za analizu su: »Društveni napredak uvijek će počivati na privatnom vlasništvu«, kao tvrdnja preko koje dijagnosticiramo osnovni pozitivan stav prema privatnom vlasništvu, kao i slaganje s tvrdnjom: »Višestranački sistem garantira izražavanje interesa svih društvenih grupa«, koja dijagnosticira prihvaćanje višestranačja. Ispitanici su mogli izraziti svoje slaganje ili odbacivanje te tvrdnje na skali od pet stupnjeva, gdje 1 znači uopće se ne slažem, 2 djelomično se slažem, 3 neodlučan sam, 4 djelomično se slažem, a 5 potpuno se slažem.

1. 1. Uzorci

Uzorci koji se koriste reprezentativni su za Hrvatsku populaciju stariju od 18 godina, osim 1985. gdje se radi o uzorku radno aktivnog stanovništva. U 1985. u organizaciji Instituta za društvena istraživanja iz Zagreba korišten je disproporcionalni stratificirani slučajni uzorak u kojem je intervjuirano 3619 radno aktivnih osoba u Hrvatskoj, tj. po 400 iz svake od glavnih grupa zanimanja. Koristeći popis radne snage iz 1985. na uzorak je primijenjen sistem pondera, da bi se dobio reprezentativni uzorak radno aktivnog stanovništva (2710) koji se ovdje koristi.

Drugo istraživanje provedeno je 1989–1990. kao dio ukupnog istraživanja na teritoriju tadašnje Jugoslavije. Hrvatsku dionicu radio je Institut za društvena istraživanja. Ovaj put radilo se o reprezentativnom uzorku ukupnog stanovništva. Uzorak, veličine 2508 osoba, konstruiran je višestupanjskim slučajnim kluster nacrtnom, polazeći od općina, naselja, kvartova, zgrada i domaćinstava.

Godine 1996. istraživanje koristi stratificirani slučajni uzorak. Provedeno je u 148 naselja. Svih dvadeset glavnih gradova županija uključeno je u uzorak. Ostalih 128 naselja izabrano je slučajno s liste naselja u Hrvatskoj. Za svako naselje utvrđene su kvote prema obrazovanju, radnom statusu, spolu i starosti na temelju strukture naselja u odnosu na strukturu općine i strukturu općine u odnosu na cijelu hrvatsku populaciju. Četvrti i ulice izabrane su slučajno unutar naselja.

Kao osnovica služili su podaci popisa iz 1991. Veličina uzorka bila je 2202. Istraživanje je provedeno u organizaciji Centra za istraživanje tranzicije civilnog društva u Zagrebu.

Gotovo identičan pristup primijenjen je i 2004. Opet je upotrijebljen proporcionalni stratificirani slučajni uzorak punoljetnog stanovništva Hrvatske, konstruiran na temelju popisa iz 2001. Anketa je provedena u 154 naselja: u glavnom gradu, 19 županijskih središta, u 27 slučajno odabranih gradskih naselja te u 107 slučajno odabranih seoskih naselja (od kojih su 33 općinska središta, a 74 ostala naselja). Udjel ispitanika u pojedinim županijama i glavnom gradu proporcionalan je njihovu udjelu u ukupnome punoljetnom stanovništvu.

Godine 2010. opet je upotrijebljen slučajni dvoetafni stratificirani/kvotni nacionalno reprezentativni uzorak od 1000 osoba starijih od 18 godina. Konstrukcija je išla počevši od šest regija i unutar regija prema veličini naselja (od najmanjih s manje od 2000 stanovnika, do Zagreba kao glavnoga grada). Naselja su se unutar kategorija veličine birala slučajno, a proporcije su se zadržale unutar zastupljenosti osnovnih kategorija u zadnjem popisu. Tako je dobivena struktura na najvišem nivou »regije«: Zagrebačka županija 248, sjeverna Hrvatska 179, Slavonija 176, Lika, Kordun i Banija 87, Istra, Gorski kotar i Hrvatsko primorje 119 i Dalmacija 191.

1. 2. Rezultati

Slijede distribucije odgovora na ova dva pitanja od 1985. do 2010.

Tablica 1. Distribucija slaganja s tvrdnjom: »Društveni napredak uvijek će počivati na privatnom vlasništvu«

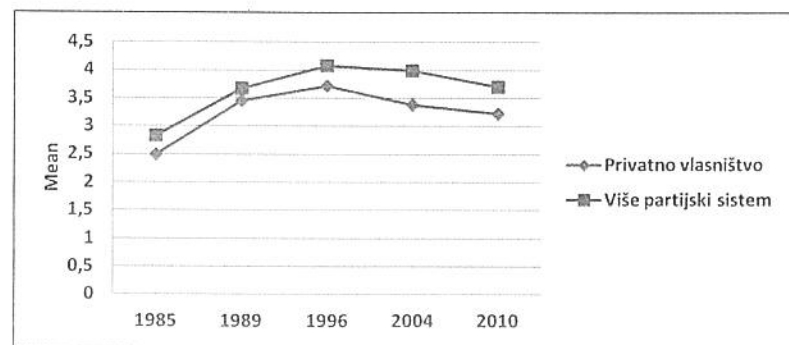
Godina	1	2	3	4	5	X	Standardna devijacija	%
1985.	37,4	18,6	13,1	15,3	14,0	2,49	1470	100,0
1989.	16,7	10,2	17,6	23,5	31,9	3,44	1446	100,0
1996.	5,4	7,5	28,7	27,4	30,9	3,71	1140	100,0
2004.	10,7	12,0	29,3	24,5	23,5	3,38	1261	100,0
2010.	9,5	15,0	33,0	28,5	13,9	3,22	1151	100,0

Tablica 2. Distribucija slaganja s tvrdnjom: »Višestranački sistem garantira izražavanje interesa svih društvenih grupa«

Godina	1	2	3	4	5	X	Standardna devijacija	%
1985.	29,9	13,0	19,0	15,7	20,2	2,82	1521	100,0
1989.	13,9	5,8	22,8	15,4	42,2	3,66	1420	100,0
1996.	3,2	3,4	22,2	24,7	46,5	4,08	1052	100,0
2004.	3,6	6,4	19,3	30,1	40,6	3,98	1085	100,0
2010.	4,6	9,9	21,9	38,0	25,6	3,70	1094	100,0

Radi jednostavnosti čitanja u tablicama 1. i 2. dani su samo horizontalni postotci, tj. distribucija odgovora unutar svake godine, pa to naprimjer znači da je 37,4% ispitanika izrazilo apsolutno neslaganje s tvrdnjom da će društveni napredak uvijek počivati na privatnom vlasništvu, a 14,0% apsolutno slaganje u 1985. U 1989. apsolutno odbijanje izrazilo je 16,7%, a apsolutno prihvaćanje 31,99% ispitanika. Isto tako apsolutno odbijanje tvrdnje da višepartijski sistem osigurava izražavanje interesa svih društvenih grupa izrazilo je u 1985. godini 29,9% ispitanika, a apsolutno prihvaćanje 20,2%.

Grafikon 1. Slaganje s tvrdnjama o privatnom vlasništvu i višestranačkom sistemu

Iz tablica 1. i 2., kao i iz grafikona, očrtava se isti obrazac promjena u vremenu za obje promatrane dimenzije.

1. 2. 1. Godina 1985.: neprihvatanje višestranačkog sistema ni privatnog vlasništva

Da društveni napredak počiva na privatnom vlasništvu ne smatra 55% ispitanika (zbroy onih koji su zaokružili 1–uopće se ne slažem i 2–djelomično se slažem). Nasuprot tomu (zbroy kategorija odgovora 4–djelomično se slažem i 5–potpuno se slažem), broj onih koji misle da napredak počiva na privatnom vlasništvu je 29,3%. Isti obrazac vrijedi i za mišljenje o višestranačkom sistemu, iako je ovdje razlika nešto manje izražena. Oni koji ne misle da višestranački sistem odražava interese svih društvenih grupa (dakle oni koji zaokružuju kategorije 4 i 5) je 42,9%, a onih koji se slažu s tom tvrdnjom je 35,9%.

Prema tome ni višestranački sistem ni privatno vlasništvo ne prihvaća apsolutna većina u slučaju privatnog vlasništva i relativna većina u slučaju višestranačkog sistema. Godina 1985. još uvijek je razdoblje dominacije socijalističke ideologije koja je prihvaćena u smislu većinskog odbijanja osnovnih principa liberalne ideologije.

1. 2. 2. Godine 1985–1989. nastaje »veliki preokret«

Ovo razdoblje predstavlja dramatičan preokret. Odbijanje osnovnih principa liberalnog poretka preokreće se u njihovo dominantno prihvaćanje. Sada se negativan stav prema privatnom vlasništvu smanjuje na 36,9%, a prihvaćanje se povećava na 55,4%. Kod višestranačkog sistema preokret je još dramatičniji. Negativan stav pao je na 19,7%, a prihvaćanje se povećalo na 57,6%. Dakle prihvaćanje višestranačkog sistema povećalo se za punih 21,7%, a odbijanje je palo za 23,2%. Razlika između porasta prihvaćanja i smanjenja odbijanja proizlazi iz blagog porasta neodlučnih s 19,0% na 22,8%. Kod privatnog vlasništva postotak onih koji imaju pozitivan stav povećao se za 26,1%, a onih koji imaju negativan stav pao je za 18,1%. Godina 1989. još je

uvijek vrijeme dominacije socijalističkog poretka, ali kako postaje jasno da se taj poredak (a i država Jugoslavija) nalaze pred raspadom, dolazi do ideološkog »prešaltavanja« većine populacije. Prijelaz od odbacivanja na prihvaćanje osnovnih principa liberalnog poretka može se protumačiti na razne načine. U istraživanju koje nam je na raspolaganju pratimo samo izražene »površinske« stavove. To nam nije dovoljno da objasnimo i provjerimo sve razloge zaokreta. Uostalom nije vjerojatno da postoji samo jedno »objašnjenje«, ili da je na djelu samo jedan »mehanizam« koji je doveo do te dramatične promjene. Jedno objašnjenje može poći od konformizma. Ljudi su konformisti 1985. u odnosu na dominantnu ideologiju, a 1989. pritisak te dominantne ideologije očito je na izdisaju pa »pravi« stavovi mogu izići na vidjelo. Naravno, jesu li to »pravi« stavovi ili je to opet konformizam u odnosu na očito nadolazeću novu dominantnu ideologiju (koju sada počinje ispovijedati i dominantna stranka koja je u razdoblju ideološke konverzije), veliko je pitanje.

Izbacimo li konformizam iz interpretacije, uočena promjena može se objasniti promjenom raspoloženja javnosti koja je svjedok kulminacije krize socijalizma i prodiranja novoga liberalnog poretka. To znači prilagođavanje, anticipaciju ili čak »guranje« ili zagovaranje toga poretka na temelju nove »spoznaje« i prihvaćanje nove historijske nužnosti. Bez obzira koju interpretaciju ili koju njihovu kombinaciju prihvatili, ostaje činjenica da se dramatičan preokret zbio u tom razdoblju.

1. 2. 3. Godine 1996–2010.: prema »otrežnjenju«

Pogledamo li tri točke u »postsocijalističkom« razdoblju, za oba se stava nazire jasan obrazac. Trend porasta prihvaćanja liberalnih stavova koji smo uočili u razdoblju 1985–1989. kulminira u 1996. i to je najviša točka prihvaćanja liberalnih vrijednosti. To je dakako početak razdoblja »normalizacije«, završetka rata i početka normalnijeg funkcioniranja liberalno-kapitalističkog poretka. S obzirom da taj poredak funkcionira u svojoj »hrvatskoj varijanti« sa specifičnim načinom privatizacije, kontinuirane državne kontrole i široko raspro-

stranjenoga klijentelističkog sistema, gdje se istodobno pred očima građana jasno odvija »igra« parlamentarne demokracije, narasla vrijednosna podrška za bitne institucionalne pretpostavke liberalnog poretka počinje splašnjavati.

Pogledamo li najprije prihvaćanje privatnog vlasništva, vidimo da 1996. pozitivan stav iskazuje 58,3% ispitanika, 2004. se on smanjuje na 48%, da bi 2010. bio na 42,4%. Ako pogledamo samo kategoriju 5, dakle one koji se apsolutno slažu s tvrdnjom da će društveni napredak uvijek počivati na privatnom vlasništvu, još dramatičnije vidimo taj pad, jer 2010. imamo isti broj onih koji zaokružuju tu kategoriju (13,9%) kao i 1985. (kada je takvih bilo 14%). Prema tome možemo reći da se kod prihvaćanja privatnog vlasništva dogodilo vraćanje prema pozicijama kakve su postojale 1985. Ipak, moramo konstatirati i bitne razlike između stanja 1985. i 2010. Možda tu razliku najbolje opisuje broj neodlučnih ispitanika. U svakoj točki promatranja raste broj neodlučnih (ako pogledamo kategoriju 3, vidimo redosljed postotaka koji počinje sa 13,1% godine 1985. i nastavlja se sa 17,6%, 28,7%, 29,3% i 2010. neodlučnih ima 33%, dakle više nego dvostruko u odnosu na 1985.). Ne možemo tvrditi kako smo se potpuno vratili u situaciju 1985. kada se privatno vlasništvo odbacivalo. Tada je naprimjer kategoriju 5 (apsolutno neslaganje s pozitivnom tvrdnjom o ulozi privatnog vlasništva) zaokruživalo 37,5% ispitanika, a 2010. samo 9,5%. Iako i ovdje imamo situaciju da je najmanji broj zaokruživao tu tvrdnju 1996. (5,4%), a da se u 2004. i 2010. broj »odbacivača« penje na oko 10% (u 2004. na 10,7%). Znači da ne dominira stav o odbacivanju privatnog vlasništva kao 1985., nego neodlučnost. Drugim riječima, poučeni iskustvom »kapitalizma na hrvatski način« ljudi se ne vraćaju na »staro«, na odbacivanje privatnog vlasništva, nego se povlače u neodlučnost ili iskazuju manje ekstremnu podršku. Godine 1996. apsolutnu podršku izražavalo je 30,9% ispitanika, danas (2010.) 13,9%, ali djelomičnu podršku je 1996. izražavalo 27,4%, a 2010. 28,5% ispitanika. Prema tome podrška se povlači ne prema »dnu,« nego prema »sredini« skale. Usudili bismo se to interpretirati ne kao nostalgiju (ona bi se odražavala u jednostavnom povratku na staru situaciju, na odbacivanje), nego kao rezignaciju izazvanu razočaranjem u ekonomske i moralne »perfor-

manse« hrvatskog kapitalizma, koja se odražava u napuštanju jasno definiranog stava.

Isti obrazac možemo naći i kod pozitivnog stava prema višestranačkom sistemu. Najveću podršku višestranačkom sistemu zabilježili smo 1996. kada kategorije 4 i 5 zaokružuje ukupno 71,2% ispitanika. Za razliku od stava prema privatnom vlasništvu, gdje se u razdoblju 1996–2004. može primijetiti pad podrške od oko 10%, kod višestranačkog sistema takvoga pada nema i pozitivnih je ukupno 70,7%. Ali zato je u sljedećem razdoblju 2004–2010. pad očit i »pozitivnih« odgovora ima 63,6%. Raste broj onih koji odbacuju višestranački sistem u istom razdoblju s niskih 6,6% u 1996., na 14,5% u 2010. Dakle obrazac kod višestranačkog sistema je sličan, iako ne i identičan s onim kod privatnog vlasništva. Ovdje smanjivanje podrške ne znači bitno povećanje neodlučnih, jer u cijelom promatranom razdoblju je broj podjednak i kreće se oko 20%. To znači da se pad bezuvjetne podrške, koja se u razdoblju 2004–2010. smanjuje sa 40,6% na 25,6%, seli u kategoriju 4 »uvjetne podrške«, koja se povećava sa 30,1% na 38% i u odbijanje koje se povećava sa 10%, na 14,5%. Prema tome, kako u sferi odnosa prema privatnom vlasništvu tako i u sferi odnosa prema višestranačkom sistemu, »ostvarenje ideala« ili funkcioniranje kapitalističke ekonomije i višestranačke demokracije dovodi do jasnog pada podrške i razočaranja u te principe.

Usporedimo li visinu podrške jednom i drugom kamenu temelju liberalnog poretka: privatnom vlasništvu i višestranačkom sistemu, nameće se jedno opažanje. Bez obzira na slične obrasce koje slijede i jedna i druga dimenzija poretka, jasno je kako je u svakom promatranom trenutku podrška višestranačkom sistemu veća nego podrška privatnom vlasništvu. Ako kao kriterij uzmemo odbijanje ili prihvaćanje nekog stava više od 50% ispitanika, vidimo da odbijanje privatnog vlasništva u 1985. iskazuje 56% ispitanika (zbroy kategorija 4 i 5), a 1989. i 1996. natpolovična većina ispitanika ga prihvaća. Nakon 1996. kao što smo vidjeli, prihvaćanje pada ispod 50%.

Kod višestranačkog sistema ni u jednoj godini (ni 1985. kada je njegovo odbijanje najintenzivnije) ne odbija ga natpolovična većina građana. S druge strane natpolovična većina ga počinje prihvaćati

1989., a takvo je stanje i danas. Isto tako smo vidjeli da razočaranje koje smo dijagnosticirali u postkomunističkom razdoblju počinje ranije s privatnim vlasništvom gdje smanjenje pozitivnih stavova možemo detektirati već u razdoblju 1996–2004., a kod višestranačkog sistema pad registriramo u kasnijem razdoblju, 2004–2010. Ako promatramo neodlučne, vidimo da u socijalističkom razdoblju ima više neodlučnih u pogledu višestranačkog sistema, a u postsocijalističkom razdoblju više neodlučnih u pogledu privatnog vlasništva.

2. Socijalne kategorije i njihove vrijednosne orijentacije

Je li »veliki preokret« u prihvaćanju liberalnih vrijednosnih postavki koji se dogodio u razdoblju 1985–1989. jednako distribuiran u socijalnom prostoru ili se tu mogu uočiti određene razlike koje nam ukazuju na neku dublju socijalnu dinamiku? Hipoteza ili metafora od koje želimo poći je ona koju je razvio Edward Shils¹ o »centru« i »periferiji«. Naime svako društvo ima svoj geografski i vrijednosno-ideološki centar. Stupanj prihvaćanja tog vrijednosno-centralno-ideološkog kompleksa je u funkciji »blizine« tom centru. Naravno da se u svakom društvu centralne vrijednosne ideološke kategorije prihvaćaju u različitom stupnju, ali je bitno reći da oni koji su »bliže« centru nužno više prihvaćaju te kategorije nego oni koji su od njega udaljeni. Centar društva je politička i ekonomska elita, zato pretpostavljamo da ona prihvaća u najvećoj mjeri osnovne ideološke postavke sistema. No nije samo centar taj koji prihvaća ideologiju. Postoji njegova »ideološka dominacija« ili hegemonija s jedne strane, a ne smijemo zaboraviti da ideološki centar predstavlja »referentnu grupu« za sve one koji se centru žele približiti.² Dakle i ne-pripadnici elite poduzimaju anticipacijsku socijalizaciju prihvaćanja vrijednosti elite, da bi joj se približili i osigurali privilegije koje elita dijeli ili svoj ulazak u elitu.

¹ E. Shils: *The Constitution of Society*. The University of Chicago Press, 1972. Poglavlje 4: »Center and Periphery«.

² Pojam referentne grupe razvijaju S. Stouffer i sur. u *The American Soldier*. Princeton University Press, 1949–1950., sv. 1–3.

Socijalistički poredak ustanovljen je na nekoliko osnovnih institucionalnih elemenata. U političkom smislu on je konstituiran na dominaciji Saveza komunista (SK), dakle partije koja se postavlja kao regulator u svim sferama društvenog života. Na taj način možemo reći da je podjela na »centar« i »periferiju« analogna podjeli između članova i ne-članova partije (naravno među članovima postoji opet hijerarhija, od funkcionara do običnih članova ili bivših članova, jer znamo da su ljudi izlazili ili su izbacivani iz partije). U ekonomskoj sferi postoji podjela na društveno i privatno vlasništvo. Društveno vlasništvo je dominantan oblik vlasništva u kojem participira većina stanovništva pa možemo reći da hijerarhijski položaj u društvenom sektoru korelira s blizinom »vrijednosnom centru«. Privatni sektor gurnut je na margine, pravno ograničavan (zemljišni maksimum, ograničenje broja zaposlenih u privatnom sektoru) pa su oni koji u njemu aktivno sudjeluju (privatni seljaci, obrtnici i sitni vlasnici) po svojem položaju udaljeni od vrijednosnog centra u društvu.

Jasno je da se te dvije dimenzije: društveno vlasništvo (i hijerarhijski položaj u njemu) i članstvo u SK preklapaju. Postoji visoka korelacija između hijerarhijskog položaja u društvenom sektoru i članstva u SK, kao i znatna razlika u proporciji članova i ne-članova SK između društvenog i privatnog sektora. Prema tome, hijerarhija u društvenom sektoru i članstvo u SK su dva međusobno usko povezana regulatorna sistema. Ljudi su znali da moraju postati članovi SK ako žele napredovati u društvenom sektoru pa je članstvo u SK bilo pisani ili nepisani uvjet koji su različite kadrovske komisije uzimale u obzir pri provođenju »kadrovske politike«. Proporcija članova SK u nekoj grupi bila je jasan indikator participiranja te grupe u centru moći ili udaljenosti te grupe od centara moći. Istodobno je regrutacijska baza za SK bila neproporcionalno koncentrirana na stručnjake iz čijih su se redova regrutirali pripadnici rukovodeće elite.³

³ Sama činjenica da je SK bio po svom sastavu više stranka stručnjaka i rukovodilaca izazivala je »ideološku nelagodu« jer je bila u raskoraku s proklamiranom ideologijom u kojoj je SK partija radničke klase. Mnogo je ideoloških rasprava i tinte potrošeno da se objasni taj »nesklad«. To nije ništa neočekivano, jer kako kaže E. Shils »...poredak, implicitan u centralnom vrijednosnom sistemu, i u svjetlu kojega se centralni

Različitu zastupljenost pojedinih kategorija (zanimanja i članstva u partiji) koristimo kao empirijsku potvrdu Shilsove teze o postojanju centra i različitoj participaciji.⁴ Iz toga izvlačimo osnovnu hipotezu da je *blizina ideološkom centru u 1985. negativno povezana s prihvaćanjem osnovnih principa liberalnog poretka*. Naime, budući da je 1985. još uvijek razdoblje apsolutne ideološke dominacije SK i socijalističke ideologije, oni koji participiraju više u sistemu (imaju viši položaj u sistemu društvenog vlasništva, članovi su partije i imaju više obrazovanje) odbijaju principe liberalizma naspram kojih se ideologija socijalizma i socijalističkog samoupravljanja postavlja kao antipod. Naime ideologija samoupravnog socijalizma je u samorefleksiji i ideološkoj utopiji (u mannheimovskom smislu) trebala predstavljati okvir za društveni sistem koji nadilazi i »napredniji« je od sistema etatističkog socijalizma i liberalnog sistema.

vrijednosni sistem legitimizira, obdaren je dinamičkim potencijalom. On sadrži prije svega potencijal za kritičko prosuđivanje centralnog vrijednosnog sistema i centralnog institucionalnog sistema... Dinamički potencijal proizlazi iz neizbježne tendencije svakog konkretnog društva da bude 'kratko' u poretku koji je implicitan u njegovom centralnom vrijednosnom sistemu« (E. Shils, *The Constitution of Society*. The University of Chicago press, 1982., str. 96–97). Jedna linija partijske kritike je uvijek bila da stvarnost zaostaje za idealnom ideološkom projekcijom, što se vidi na primjer i iz podataka o socijalnoj strukturi partije koja je partija inteligencije i rukovodilaca, a ne partija radničke klase.

⁴ Potpuno isti rezultat dobivamo i s trećom varijablom, stupnjem obrazovanja, jer viši stupanj obrazovanja također znači veću blizinu centru. Zapravo postoji visoka interkorelacija između položaja u zanimanju, članstva u SK i obrazovanja. Oni koji su na višim funkcijama obrazovaniji su i viši su članovi SK, s time da poredak varijabli ne implicira kauzalitet, što je posebno pitanje. Ako gledamo rukovodeća mjesta kao zavisnu varijablu, onda obrazovanja i članstvo u SK vjerojatno funkcioniraju kao »filter« koji olakšava regrutaciju na rukovodeće položaje.

2. 1. Višepartijski sistem

2. 1. 1. Odbijanje višepartijskog sistema 1985. godine

Tablica 3. Radni položaj i stupanj prihvaćanja višepartijskog sistema 1985. godine

Radni položaj	1	2	3	4	5	N
Poljoprivrednici	21,3%	13,4%	35,8%	11,2%	18,3%	447
NKV, PKV, NSS	24,6%	13,2%	19,5%	19,7%	23,0%	569
KV, VKV	29,0%	14,1%	16,4%	17,5%	23,0%	669
Obrtnici	20,9%	8,7%	27,0%	18,3%	25,2%	115
Službenici, tehničari	38,1%	15,9%	14,3%	13,8%	18,0%	428
Stručnjaci	39,9%	10,6%	11,0%	17,6%	20,9%	301
Rukovodioci	60,0%	11,7%	6,7%	11,7%	10,0%	122
Ukupno	30,5%	13,3%	19,4%	16,1%	20,7%	2651

U tablici 3. radi jednostavnosti čitanja dani su samo horizontalni postotci distribucije od 1 do 5 prihvaćanja i odbijanja tvrdnje unutar pojedine grupe radnog položaja. Dakle 21,3% poljoprivrednika zaokružilo je 1, apsolutno se ne slaže s tvrdnjom da višepartijski sistem izražava interese svih društvenih grupa, djelomično se ne slaže 13,4%, pa tako sve do apsolutnog prihvaćanja te tvrdnje od strane 18,3% ispitanih poljoprivrednika.

Rezultati iz tablice 3. jasno potvrđuju postavljenu hipotezu. Penjanjem na hijerarhijskoj ljestvici raste broj onih koji odbijaju tvrdnju da je višepartijski sistem sredstvo izražavanja interesa svih društvenih grupa. Tako to prihvaća oko 23% radnika, ali 18% službenika, 20,9% stručnjaka i samo 10% rukovodilaca. Obrnuto, 60% rukovodilaca apsolutno odbacuje tu tvrdnju, 39,9% stručnjaka, 38,1% službenika i tehničara, 29,0% KV i VKV radnika i 24,6% NKV radnika. Isto se tako potvrđuje da je prihvaćanje te tvrdnje veće kod onih koji rade u privatnom sektoru, dakle odmaknuti su od »centra« sistema koji je lociran u društvenom sektoru. Tako su obrtnici grupacija koja relativno najviše prihvaća višestranački sistem (potpuno ga prihvaća 25,2% obrtnika). Poljoprivrednici donekle

odstupaju, jer njih 18,3% apsolutno prihvaća tu tvrdnju ali tome je razlog što su poljoprivrednici grupacija koja ima daleko najviše neodlučnih (zaokruživanje tvrdnje 3 koje čini 35,8% poljoprivrednika). Iza poljoprivrednika u broju neodlučnih slijede obrtnici kod kojih je 27,0% neodlučnih. Možda možemo interpretirati viši postotak neodlučnih kod onih u privatnom sektoru (jer obrtnici imaju isti nivo obrazovanja te VKV radnici, a broj neodlučnih je 27% naspram 16% kao i poljoprivrednici te NKV i NSS, a tu je omjer neodlučnih 35% naspram 19%) kao sklonost izbjegavanju jasnih odgovora, jer ti ispitanici znaju da su njihovi odgovori u suprotnosti s ideološkim zahtjevima sistema. Možemo očekivati da bi bez toga konformizma prihvaćanje višestranačkog sistema bilo još i veće. S druge strane ekstremno odbacivanje višestranačkog sistema je relativno najrjeđe kod obrtnika (20,9%) i poljoprivrednika (21,3%).

Zaključujemo kako je prva hipoteza potvrđena, te što se neka grupacija nalazi »bliže« ideološkom centru, a ovdje »blizinu« centru mjerimo radnim položajem, to više odbacuje višestranački sistem. Ovdje je mjesto da se upustimo u precizniju analizu s prethodno spomenutom vezom između radnog položaja, članstva u SK i obrazovanja. Pitanje je je li povezanost položaja u zanimanju i odbijanja višepartijskog sistema jednostavno prividna korelacija koja odražava povezanost između članstva u SK i odbijanja višestranačkog sistema, jer znamo da su članovi SK prosječno na višim položajima nego ne-članovi. Tako možemo postaviti hipotezu *da odbijanje višepartijskog sistema u funkciji radnog mjesta vrijedi za članove SK, ali ne i za ne-članove*. Naime položaj na radnom mjestu, kombiniran s članstvom u SK, daje nam bolju aproksimaciju »blizine« ideološko-vrijednosnom centru sistema nego samo položaj na radnom mjestu. Sam položaj na radnom mjestu kod ne-članova trebao bi biti slabiji (ili nikakav) prediktor odbacivanja višestranačkog sistema. Da bismo odgovorili na to pitanje raščlanjujemo gornju tablicu povezanosti položaja na radnom mjestu i odnosa prema višestranačkom sistemu kod članova i posebno kod ne-članova SK.

Tablica 4. Položaj na radnom mjestu i prihvaćanje višestranačkog sistema kod ne-članova SK 1985. godine

Radni položaj	1	2	3	4	5	N
Poljoprivrednici	23,9%	14,1%	36,5%	10,3%	19,4%	417
NKV, PKV, NSS	23,9%	13,1%	20,7%	19,5%	22,7%	497
KV, VKV	25,7%	13,9%	18,4%	19,0%	23,0%	495
Obrtnici	20,2%	7,1%	30,3%	18,2%	24,2%	99
Službenici, tehničari	33,6%	15,5%	18,1%	15,5%	17,3%	277
Stručnjaci	25,0%	10,9%	17,3%	22,4%	24,4%	156
Rukovodioci	44,4%	11,1%	5,6%	27,8%	11,1%	18
Ukupno	24,9%	13,4%	23,2%	17,1%	21,4%	1959

Tablica 5. Položaj na radnom mjestu i prihvaćanje višestranačkog sistema kod članova SK⁵ 1985. godine

Radni položaj	1	2	3	4	5	N
Poljoprivrednici	43,3%	3,3%	26,7%	23,3%	3,3%	30
NKV, PKV, NSS	29,2%	13,9%	11,1%	20,8%	25,0%	72
KV, VKV	38,5%	14,4%	10,9%	13,2%	23,0%	174
Obrtnici	25,0%	18,8%	6,3%	18,8%	31,3%	18
Službenici, tehničari	46,4%	16,6%	7,3%	10,6%	19,2%	151
Stručnjaci	55,9%	10,3%	4,1%	12,4%	17,2%	145
Rukovodioci	62,7%	11,8%	6,9%	8,8%	9,8%	102
Ukupno	46,4%	13,2%	8,7%	13,2%	18,6%	690

Iz pregleda ovih tablica možemo zaključiti da je hipoteza potvrđena. Naime očito je da članovi SK manje prihvaćaju i više odbijaju višepartijski sistem od ne-članova. Ako zbrojimo kategorije 4 i 5 (prihvaćanje), vidimo da višestranački sistem prihvaća 38,5% ne-članova nasuprot 31,8% članova. Obrnuto, višestranački sistem odbija (zbroj kategorija 4 i 5) 59,6% članova nasuprot 38,3% ne-članova.

⁵ U članove SK ubrajaju se članovi u tom trenutku i bivši članovi koji u tom trenutku to više nisu, ali su bili članovi ranije. Zbog toga je njihova proporcija nešto veća nego proporcija aktivnih članova u aktivnom stanovništvu u pojedinom trenutku.

Za postavljenu hipotezu bitno je ostaje li odnos položaja na radnom mjestu i odnos prema višepartijskom sistemu unutar kategorija članova i ne-članova SK kao u ukupnom uzorku, tj. negativan. Odgovor je ne. Drugim riječima, među članovima SK ta korelacija postoji, članovi SK na višem položaju negativniji su prema višepartijskom sistemu od članova na nižem položaju. Ta korelacija kod ne-članova ne vrijedi: oni na višem položaju nisu negativniji u odnosu na višestranački sistem. To jasno pokazuju i svi koeficijenti korelacije koje smo iskušali. Ilustracije radi dajemo Gamma koeficijent (ali i svaki drugi isprobani koeficijent daje istu sliku). Kada gledamo korelaciju položaja u zanimanju i stav prema višepartijskom sistemu kod ne-članova, onda nam Gamma kazuje da tu korelacije nema, njezina je vrijednost $-0,222$, značajnost $.329$. Ista korelacija kod članova SK je $-0,201$ i značajnost na nivou $.000$.⁶ Vratimo li se na opći odnos koji smo ustanovili između radnog mjesta i stava prema višepartijskom sistemu, možemo reći da je on prividna veza koja postoji između članstva u SK i stava prema višestranačkom sistemu, a članovi SK su neproporcionalno više zastupljeni na višim radnim položajima pa to stvara privid da je radni položaj povezan sa stavom prema višepartijskom sistemu. Prema tome *blizina ideološkom centru jasno je određena članstvom u SK. Članovi SK više su zastupljeni na gornjim položajima u društvu i zato ako se gleda korelacija između položaja i stava prema višepartijskom sistemu, a ne kontrolira se članstvo u SK, dobivamo pozitivnu korelaciju*.⁷ Ako se odbacivanje kod članova SK povećava u funkciji radnog položaja, tada najveću

⁶ Ustvari kada se »članovi« razbiju na sadašnje i bivše članove, korelacija za sadašnje članove povećava se na $-0,224$ i to zato što je korelacija kod bivših članova nepostojeća ($.122$) i nije značajna. U tom su smislu bivši članovi sličniji ne-članovima nego sadašnjim članovima SK.

⁷ Potpuno ista slika dobiva se u slučaju obrazovanja. Ako se gleda korelacija između obrazovanja i stava prema višepartijskom sistemu u cijelom uzorku, onda je Gamma $-0,124$ ($.000$). Dakle obrazovaniji su odbojniji prema višepartijskom sistemu. No ako sada cijeli uzorak podijelimo na članove i ne-članove, vidimo da se ta negativna korelacija udvostručava kod članova i postaje $-0,222$ ($.000$), a prestaje biti značajna kod članova $-0,022$ ($.431$). S obzirom da su članovi SK obrazovaniji od ne-članova, oni »kontaminiraju« cijeli uzorak pa se dobiva dojam da obrazovanje negativno utječe na stav prema višepartijskom sistemu, a zapravo članstvo u SK (članovi su natprosječno obrazovani) utječe na taj negativni stav.

razliku u smislu odbacivanja ili prihvaćanja višestranačkog sistema između članova i ne-članova trebamo očekivati na najvišim stupnjevima radnog položaja. To je upravo ono što i vidimo ako pažljivo pogledamo gore prezentirane tablice. Kod NKV, PKV radnika u kategoriji ekstremnog odbacivanja višepartijskog sistema (1) imamo 23,9% ne-članova i 29,2% članova. S druge strane ako pogledamo istu kategoriju kod stručnjaka, onda vidimo da višestranački sistem odbacuje 25% stručnjaka ne-članova, ali 55,9% stručnjaka članova.

U kategoriji 4 i 5 (dakle prihvaćanja višepartijskog sistema) ova se razlika pokazuje u još drastičnijem smislu. NKV, PKV radnici koji su članovi SK čak više prihvaćaju višestranački sistem nego ne-članovi; omjer je 45,8% naspram 42,2%.⁸ Kod stručnjaka je razlika jasno okrenuta u obratnom smjeru. Višepartijski sistem prihvaća gotovo polovica stručnjaka ne-članova SK (48,8%) naspram 29,6% stručnjaka članova.

Ideološki centar sastoji se od članova SK koji su obrazovani i nalaze se na višim društvenim položajima. Analiza po sektorima pokazuje da je u članstvu SK ekstremno malo »privatnika«. Imamo samo 30 poljoprivrednika članova SK (naspram 417 ne-članova) i 18 obrtnika (naspram 99 ne-članova). Ti mali brojevi onemogućuju ozbiljnu statističku analizu. Pokušamo li dati interpretaciju na temelju tih malih brojeva, vidimo da poljoprivrednici članovi jasnije odbijaju višestranački sistem nego ne-članovi, dok su obrtnici članovi jasno polarizirani (43,8% odbija, a 50,1% prihvaća), a obrtnici ne-članovi prihvaćaju višepartijski sistem (42,4% prihvaća, a 27,3% odbija).

Još jednu univerzalnu razliku možemo uočiti između članova i ne-članova: da ima puno više neodlučnih (onih koji zaokružuju kategoriju 3) među ne-članovima nego među članovima. Razlika u ukupnom uzorku je 23,2% neodlučnih kod ne-članova i 8,7% kod članova. Ta razlika vrijedi i za svaki promatrani položaj u zanimanju, tako da ima 36,5% neodlučnih poljoprivrednika ne-članova, 26,7% članova ili 17,3% stručnjaka ne-članova, a samo 4,1% stručnjaka članova.

⁸ Doduše, budući da su niži hijerarhijski položaji manje zastupljeni u SK, u našem uzorku imamo samo 72 NKV, PKV radnika članova SK, naspram 497 ne-članova. Kod stručnjaka imamo 156 ne-članova i 145 članova.

Druga razlika, osim veće neodlučnosti kod ne-članova, koju možemo uočiti, je da postoji veća tendencija polarizacije kod ne-članova u odnosu na članove koji su jasnije koncentrirani na strani odbijanja višepartijskog sistema. Ako gledamo samo ekstremne kategorije 1 i 5 (apsolutno odbijanje i apsolutno prihvaćanje), vidimo da kod poljoprivrednika ne-članova ima 19,7% onih koji odbijaju višestranački sistem i 19,4% onih koji ga prihvaćaju. Poljoprivrednika članova (s ograndom o njihovu malom broju) ima 43,3% na negativnom polu, a 3,3% na pozitivnom. Kod stručnjaka ne-članova proporcija onih na pozitivnom i negativnom ekstremu je izjednačena (25,0% naspram 24,4%). Kod stručnjaka članova je taj odnos 55,9% naspram 17,2%. Istu situaciju imamo i kod VKV, KV radnika, gdje je odnos ekstrema 25,7% naspram 23,0% kod ne-članova, a 38,5% naspram 23,0% kod članova. Drugim riječima, *kod ne-članova imamo veću polarizaciju stavova unutar većine radnih položaja (s većim brojem neodlučnih u sredini), a kod članova je distribucija jasno pomaknuta prema negativnom polu s većim nagibom distribucije (jasnijom tendencijom odbijanja višepartijskog sistema) prema višim radnim položajima.* Kod članova SK, razlika onih koji odbijaju i prihvaćaju je, kako smo rekli, 55,9% naspram 17,2% kod stručnjaka, a 29,2% naspram 25,0% kod NKV radnika, ili 38,5% naspram 23,0% kod VKV, KV radnika. Tih razlika nema kod ne-članova, ali je distribucija bimodalna, tako da 23,9% NKV radnika odbija, a 22,7% prihvaća višepartijski sistem, a taj je omjer kod stručnjaka ne-članova 25,0% naspram 24,4%.

2. 1. 2. Prihvaćanje višepartijskog sistema 1985–1989. godine

Iz tablice 2. vidljivo je da je u ovom razdoblju došlo do dramatične promjene u prihvaćanju (kategorija 5), koje se udvostručilo (sa 20,2% na 42,2%), a apsolutno odbijanje (kategorija 1) prepolovilo se (sa 29,9% na 13,9%).

Tablica 6. Položaj na radnom mjestu i prihvaćanje višepartijskog sistema 1989. godine

Radni položaj	1	2	3	4	5	N
Poljoprivrednici	15,6%	6,4%	35,8%	9,8%	32,4%	377
NKV, PKV, NSS	17,5%	9,0%	28,4%	13,4%	31,7%	268
VKV, KV	15,6%	6,3%	19,6%	16,2%	42,3%	735
Obrtnici	21,4%	0%	7,1%	14,3%	57,1%	28
Službenici, tehničari i poslovođe	12,9%	4,9%	18,9%	14,7%	48,6%	286
Stručnjaci	4,8%	4,0%	7,4%	21,0%	62,9%	272
Rukovodioci	2,6%	0%	2,6%	28,2%	66,7%	39
Ukupno	13,9%	5,9%	21,5%	15,3%	43,4%	2005

Tablica 6. pokazuje totalni obrat veze između položaja na radnom mjestu i prihvaćanja višepartijskog sistema. *Negativna veza između položaja na radnom mjestu i prihvaćanja višepartijskog sistema koju smo konstatirali u 1985. sada se obrnula i postala pozitivna.* Drugim riječima, u 1985. s penjanjem po radnim položajima raslo je odbacivanje višepartijskog sistema, a sada imamo obratnu situaciju: kako se penjemo po radnim položajima, prihvaćanje višepartijskog sistema raste.

To je vrlo jasno izraženo u koeficijentu korelacije. Gamma u 1985. između položaja na radnom mjestu i prihvaćanja višepartijskog sistema je negativna $-0,113$ (.000). Godine 1989. korelacija se preokreće, postaje pozitivna i postaje $0,249$ (.000).

Do većeg »preokreta« u prihvaćanju nije došlo u gornjim dijelovima ljestvice, nego u donjem. To se jasno vidi ako se koncentriramo na neke ekstremne ćelije iz naših tablica. Usporedimo li naprimjer NKV radnika i stručnjake 1985. i 1989. i pogledamo koliko ih zaokružuje tvrdnju 5 (apsolutno slaganje s višepartijskim sistemom), vidimo da je 1985. bilo 23% NKV radnika, a 1989. god. 31,7%. Kod stručnjaka taj skok iznosi od 18% na 48,6%. Još je dramatičnija razlika ako pogledamo one koji zaokružuju tvrdnju 1 (dakle apsolutno neslaganje s višepartijskim sistemom). U 1985. takvo neslaganje izražava 24,6% NKV, PKV radnika, a to 1989. pada na 15,5%. Kod stručnjaka imamo

dramatičan pad ekstremnog neprihvaćanja od 39,9% na samo 4,8%. Kod rukovodilaca taj je pad od 60% na 2,6% (uz ogradu da rukovodilaca ima jako malo, pa postotci mogu biti pod utjecajem malih pomaka u apsolutnim brojevima). Porast i zaokret se najjasnije vide ako uzmemo omjer onih koji apsolutno prihvaćaju višepartijski sistem unutar svake kategorije radnog položaja u 1985. i 1989. Vidimo da se taj omjer povećava kako se penjemo po ljestvici radnih položaja. Što je omjer veći, to je veći »skok« učinjen u smjeru prihvaćanja.

Tablica 7. Proporcija apsolutnog prihvaćanja višepartijskog sistema po radnim položajima u 1985. i 1989. godini

Radni položaj	1985.	1989.	1989./1985.
Poljoprivrednici	18,3%	32,4%	1,77
NKV, PKV, NSS	23,0%	31,7%	1,38
VKV, KV	23,0%	42,3%	1,84
Obrtnici	25,2%	57,1%	2,26
Službenici, tehničari	18,0%	48,6%	2,7
Stručnjaci	20,9%	62,9%	3,01
Rukovodioci	10,0%	66,7%	6,67

Taj skok iznosi gotovo tri (znači da se gotovo tri puta više prihvaća višepartijski sistem unutar promatranog radnog položaja) kod službenika i tehničara (2,7) i stručnjaka (3,01). Kod rukovodilaca je to više od šest puta (6,67). Kod nižih socijalnih položaja ta promjena iznosi manje od dva puta (kod poljoprivrednika 1,77, kod NKV radnika 1,38, a kod VKV radnika 1,84).

Ideološki centar jasno se pomaknuo u smjeru liberalnih principa. Oni koji su prije bili usidreni uz stari ideološki centar (viši položaji), sada su ga i dramatičnije napustili. Oni koji su prije bili manje vezani uz taj centar, relativno su se manje promijenili pa opet imamo situaciju da kako je razlika između »viših« i »nižih« prije 1985. bila da viši odbacuju liberalne principe, u 1989. oni mijenjaju čitav »krug« i sada viši prihvaćaju liberalne principe.

Korelacije po podgrupama članova i ne-članova SK (sjetimo se da je ta korelacija bila nula kod ne-članova i negativna kod članova) pokazuju

promjene i kod jednih i kod drugih, s time da je potpun zaokret kod članova (od negativne na pozitivnu), a »poluzaokret« kod ne-članova (od nepostojeće na pozitivnu). Sada je Gamma kod ne-članova između radnog položaja i prihvaćanja višepartijskog sistema .270 (.000), a kod članova .219 (.000). *Glavni zaokret u prihvaćanju događa se u gornjim dijelovima hijerarhije radnih položaja, ponajprije kod onih koji su činili ideološki centar vrijednosnog sistema, članova SK na višim položajima.* Možemo čak vidjeti da su, ukupno uzevši, sada članovi SK više polarizirani, ali da kod njih možemo naći ukupno više onih koji podržavaju višepartijski sistem nego kod ne-članova.

Tablica 8. Prihvaćanje višepartijskog sistema kod članova i ne-članova SK 1989. godine

	Odbacuju (kategorije 1 i 2)	Neutralni (3)	Prihvaćaju (4 i 5)
Ne-članovi	18,3%	25,8%	55,9%
Članovi	23,7%	13,7%	62,6%

Iz tablice 8. vidimo da u 1989. više članova nego ne-članova SK (62,6% naspram 55,9%) prihvaća višepartijski sistem. Ako se vratimo na 1985., bilo je obratno: tada je više ne-članova (38,5%) nego članova (31,8%) prihvaćalo višepartijski sistem.

Tablica 9. Prihvaćanje višepartijskog sistema kod članova i ne-članova SK 1985. godine

	Odbacuju (kategorije 1 i 2)	Neutralni (3)	Prihvaćaju (4 i 5)
Ne-članovi	38,3%	23,2%	42,2%
Članovi	59,6%	8,7%	31,8%

Ova usporedba pokazuje da je trend i kod članova i kod ne-članova jednak, ali da je mnogo više izražen kod članova. Naime u 1985. bilo je jasno da članovi u dominantnoj većini odbacuju višestranački sistem (59,6% odbacuje, a 31,8% prihvaća). I u 1985. ne-članovi su u

»tankoj« većini prihvaćali višepartijski sistem (42,2% prihvaća, a 38,3% odbacuje). Sada je došlo do dramatičnog preokreta. Kod ne-članova tanka razlika između prihvaćanja i odbacivanja preokrenula se u dominaciju prihvaćanja (55,9% prihvaća, a 18,3% odbacuje). Kod članova zaokret je dramatičan jer sada imamo apsolutnu dominaciju prihvaćanja (62,6% prihvaća naspram 23,7%). Prvo, članovi sada više prihvaćaju višepartijski sistem nego ne-članovi. Oni ga i nešto malo više odbacuju (23,7% naspram 18,3% kod ne-članova), što je rezultat mnogo većeg broja neodlučnih kod ne-članova (25,8%) nego kod članova (13,7%). Mora se primijetiti da se broj neodlučnih kreće blizu četvrtine kod ne-članova u oba promatrana razdoblja. Iz toga se ne vidi jesu li to »isti« ljudi ostali neodlučni, ili su prijašnji neodlučni sada postali pristalice. Kod ne-članova kao grupacije porasla je podrška višepartijskom sistemu. Kod članova je taj obrat dramatičan, a porast neodlučnih (sa 8,7% na 13,7%) vjerojatno indicira ipak određene dileme koje se javljaju u toj grupi. U društvu je nastao opći zaokret prema prihvaćanju višestranačkog sistema; taj je zaokret bio relativno dramatičniji kod članova (jer su oni prije značajnije odbacivali višepartijski sistem), a 1989. gubi se razlika između članova i ne-članova. Tako obje grupe podjednako intenzivno prihvaćaju višepartijski sistem. Najdramatičnija je razlika bila u odbacivanju višepartijskog sistema. U 1985. godini 59,6% članova odbacuje višestranački sistem naspram 38,3% ne-članova. Godine 1989. ta se razlika smanjila na 23,7% naspram 18,3%.

Ideološki centar društva u 1989. se pomaknuo. Iako je to još uvijek razdoblje socijalističkog poretka i dominacije SK, pluralizam je najavljen i počinje ideološka prilagodba toj najavi. Osnovni principi liberalnog poretka koji se odbacuju još 1985. sada se počinju prihvaćati kao anticipacija onoga što neminovno slijedi. Ideološki centar društva skliznuo je prema liberalnim principima, što su prihvatili ne-članovi, ali u još većoj mjeri članovi koji su u značajnijoj mjeri »pretrčali« veći ideološki prostor i tako od odbacivanja prešli u sferu prihvaćanja te se u toj dimenziji prestali razlikovati od populacije ne-članova.

Zaključci prihvatanja višepartijskog sistema

Analiza pokazuje da se »ideološki gravitacijski centar« pomaknuo i prije raspada Jugoslavije i definitivne propasti samoupravnog socijalizma. Promjena u prihvatanju višepartijskog sistema dramatična je utoliko što je zahvatila ponajprije one koji su prije prednjačili u njegovu odbacivanju – ljude na višim položajima i članove SK. Sada članovi SK i oni na gornjim položajima prihvaćaju višepartijski sistem uoči njegova formalnog institucionaliziranja i postaju njegovi zagovornici. Prema tome opća »društvena svijest« se i prije promjene sistema promijenila i došlo je do zaokreta u smislu prihvatanja višepartijskog sistema.

2. 2. Privatno vlasništvo

Kakvi obrasci vrijede za prihvatanje ili odbijanje privatnog vlasništva? Iz općih podataka vidljivo je da za višepartijski sistem i za privatno vlasništvo vrijede isti obrasci, ali na različitim razinama, tj. da je prihvatanje višepartijskog sistema veće nego privatnog vlasništva. Provjerit ćemo vrijede li i unutar promatranih struktura radnih mjesta i članstva u SK iste proporcije kod prihvatanja privatnog vlasništva kao i kod višepartijskog sistema.

Prva hipoteza koju možemo postaviti je da će kod privatnika (poljoprivrednika i obrtnika) prihvatanje privatnog vlasništva biti veće nego kod onih koji su zaposleni u društvenom sektoru. Vidimo da se to pokazuje kao točno u slučaju poljoprivrednika, ali ne i obrtnika. Pozitivan stav prema privatnom vlasništvu (zbroy kategorija 4 i 5) ima 46% poljoprivrednika, naspram samo 29,5% onih koji imaju isto tako pozitivan stav prema višepartijskom sistemu.

Podjednak broj njih ima negativan stav i prema jednom i prema drugom, ali je razlika i u većoj neodlučnosti prema višepartijskom sistemu (35,8%) naspram one prema privatnom vlasništvu (19%). Kod obrtnika međutim to nije slučaj. Mjereno na isti način, obrtnici nemaju pozitivniji stav prema privatnom vlasništvu nego prema višepartijskom sistemu. Njih 34,5% ima pozitivan stav prema privatnom vlasništvu, a 43,5% prema višepartijskom sistemu. Negativan stav prema privat-

nom vlasništvu ima 47,9% obrtnika, a prema višepartijskom sistemu 29,6%. U tom smislu obrtnici pokazuju sličan obrazac s populacijom u društvenom sektoru, a seljaci »odskaku«. Naravno pritom moramo uzeti u obzir da poljoprivrednici imaju relativno negativniji stav od ostalih ne-elitnijih skupina prema višestranačkom sistemu, a obrtnici nešto pozitivniji. Ali ostaje činjenica da su poljoprivrednici jedina grupa koja u 1985. godini ima pozitivniji stav prema privatnom vlasništvu nego prema višepartijskom sistemu. Sve druge grupacije (bez obzira na međusobne razlike o kojima je već bilo riječi) relativno više prihvaćaju višepartijski sistem nego privatno vlasništvo. U tablici 10, u kojoj smo zbrojili odgovore 4 i 5 prema radnim položajima u 1985. i 1989., ta se razlika jasno vidi.

Tablica 10. Prihvatanje višepartijskog sistema i privatnog vlasništva u 1985. godini

Radni položaj	Privatno vlasništvo	Višepartijski sistem
Poljoprivrednici	46%	29,5%
NKV, PKV, NSS	39,2%	42,7%
VKV, KV	25,1%	40,5%
Obrtnici	34,5%	43,5%
Službenici, tehničari	18,7%	31,8%
Stručnjaci	19,2%	38,5%
Rukovodioci	10,8%	21,7%

Kod stručnjaka i rukovodilaca prihvatanje višepartijskog sistema je dvostruko veće nego prihvatanje privatnog vlasništva, a kod ostalih grupacija (osim poljoprivrednika) omjer je nešto manji, ali je apsolutna razina prihvatanja privatnog vlasništva i višepartijskog sistema viša.

Obrazac da oni na višim položajima manje prihvaćaju privatno vlasništvo nego oni na nižim položajima vrijedi. Vidimo da više od 40% radnika svih kvalifikacija i obrtnici prihvaćaju višepartijski sistem. Rukovodioci su kategorija koja relativno najmanje prihvaća višepartijski sistem (21,7%), a relacija prihvatanja radnici naspram rukovodilaca je oko 4:1 kod višepartijskog sistema. Takav omjer ostaje kod prihvatanja privatnog vlasništva između rukovodilaca i

NKV, PKV radnika, ali je znatno manji (na nižoj razini prihvaćanja) u odnosu prema VKV radnicima (oko 2,5:1) i prema obrtnicima (više od 3). Omjer između rukovodilaca i stručnjaka je nešto ispod 1:2 i za privatno vlasništvo i za višepartijski sistem.

2. 2. 1. Članstvo u SK

Analiza prihvaćanja privatnog vlasništva kod članova SK pokazuje isti trend kao i kod višepartijskog sistema, tj. da se privatno vlasništvo više odbacuje kod članova nego kod bivših članova, a da su ne-članovi relativno najskloniji privatnom vlasništvu. Ipak, i to »najskloniji« znači da polovica ne-članova (50,6%) odbacuje privatno vlasništvo naspram 78,9% članova SK. To se vidi iz sljedeće tablice.

Tablica 11. Članstvo u SK i prihvaćanje privatnog vlasništva 1985.

	Odbacuju (1–2)	Neodlučni (3)	Prihvaćaju (4–5)	N
Članovi	78,6%	7,9%	13,6%	559
Bivši članovi	60,3%	9,2%	30,6%	131
Ne-članovi	50,6%	15,1%	34,3%	1977

Pogledamo li interakciju između članstva u SK i prihvaćanja privatnog vlasništva (zbog štednje prostora ne dajemo tablicu), vidimo da vrijedi ista pravilnost kao i kod prihvaćanja višepartijskog sistema. Ljudi na višim položajima više odbacuju privatno vlasništvo nego oni na nižim položajima, ali ta pravilnost podjednako vrijedi i za članove i za ne-članove partije; naravno, za ne-članove na relativno višoj razini prihvaćenosti. Taj relativno isti odnos vidi se iz Gamma koeficijenta korelacije koji je za odnos položaja na radnom mjestu i prihvaćanja privatnog vlasništva za članove SK $-0,266$ (.000), a za ne-članove $-0,287$ (.000). Za bivše članove je $-0,430$ (.000), ali tu se radi o vrlo malom uzorku od 60 osoba.

Korelacija položaja na radnom mjestu i prihvaćanje višepartijskog sistema bila je negativna za članove SK, ali nije postojala za ne-članove. Drugim riječima, obrazac negativne korelacije (položaj na radnom mjestu) jednak je kod odbacivanja privatnog vlasništva kod članova i

ne-članova, ali je različit kod višepartijskog sistema. Dakle ne samo da se privatno vlasništvo relativno više odbacuje nego višepartijski sistem, nego članstvo u SK u interakciji s položajem na radnom mjestu nema ulogu koju ima kod višepartijskog sistema. Razlike u razini prihvaćanja vide se iz podataka da naprimjer stručnjaci članovi prihvaćaju privatno vlasništvo (zbroj odgovora 4 i 5) u 10,9% slučajeva, a stručnjaci ne-članovi u 24,8% slučajeva. NKV radnici članovi prihvaćaju privatno vlasništvo u 29,6% slučajeva, ne-članovi u 40,5% slučajeva. Kod VKV radnika članova partije taj je odnos 15,6% naspram 27,8% ne-članova.

2. 2. 2. Prihvaćanje privatnog vlasništva – skok 1985–1989.

Kao i kod prihvaćanja višepartijskog sistema, svjedoci smo velikog skoka prema prihvaćenosti privatnog vlasništva u 1989. u dramatično višoj razini nego je to bilo 1985. Ima li taj skok iste izvore kao i za višepartijski sistem? Jesu li se oni na »gornjim« položajima promijenili više nego oni na donjim? Odgovor je apsolutno potvrđan. Promjena stavova prisutna je na svim radnim položajima, ali se veći »preokret« dogodio kod onih na gornjim položajima. Za ilustraciju donosimo usporedbu 1985. i 1989. i zbroj po radnim položajima onih koji su u jednoj i u drugoj godini zaokružili odgovore 4 i 5, tj. koji su izrazili prihvaćanje privatnog vlasništva.

Tablica 12. Pojedinci koji prihvaćaju privatno vlasništvo 1985. i 1989. po radnim položajima

	1985. (zbroj odgovora 4 i 5)	1989.
Poljoprivrednici	46,0%	63,9%
NKV, PKV, NSS	39,2%	42,1%
VKV, KV	25,1%	55,5%
Službenici, tehničari	18,7%	54,6%
Obrtnici	34,5%	67,9%
Stručnjaci	19,2%	68,0%
Rukovodioci	10,8%	69,2%

NKV radnici su (nakon poljoprivrednika) bili kategorija koja je 1985. prihvaćala privatno vlasništvo. Proporcija onih koji prihvaćaju je kod njih neznatno porasla za 2,9% (od 39,2% na 42,1%), zbog čega su u 1989. pali na začelje i sada su kategorija koja relativno najmanje prihvaća privatno vlasništvo. Obrnuto, stručnjaci i rukovodioci sa »začelja« u 1985. dolaze na »čelo« u 1989. i postaju kategorije koje najviše prihvaćaju privatno vlasništvo. Najveći se zaokret dogodio na »vrhu« i sada oni »gore« najviše prihvaćaju privatno vlasništvo, isto kao što su ga pet godina ranije najviše odbijali. Kao i kod višepartijskog sistema, ideološki centar se pomaknuo u smjeru liberalnih vrijednosti i sada oni koji su kao dio svoje ideologije odbijali osnovne liberalne principe postaju njegovi najgorljiviji zagovornici.

Provedemo li iste analizu za odnos članova i ne-članova SK, vidimo da su se događali isti procesi (tablica 13). Promjena je veća kod članova SK.

Tablica 13. Članstvo u SK i prihvaćanje privatnog vlasništva

Članstvo u SK ⁹	Odbijaju (1–2)	Neutralni (3)	Prihvaćaju (4 i 5)
Ne-članovi 1989.	23,2%	19,2%	57,4%
Ne-članovi 1985.	50,6%	15,1%	34,3%
Članovi 1989.	40,2%	14,6%	45,2%
Članovi 1985.	78,6%	7,9%	13,6%

U 1985. privatno vlasništvo je prihvaćalo 13,6% članova SK, a 1989. godini 45,2%. Kod ne-članova to je povećanje sa 34,3% na 57,4%. Razlika u odnosu na promjene kod višepartijskog sistema je u tome što, usprkos velikom skoku, ne-članovi još uvijek više podržavaju privatno vlasništvo od članova (57,4% naspram 45,2%).

Zaključci prihvaćanja privatnog vlasništva

Pokušamo li rezimirati po godinama i dimenzijama, možemo reći da je ključna objašnjavajuća varijabla odbacivanja višestranačkog

⁹ Radi jednostavnosti u analizu nismo uvrstili bivše članove.

sistema u 1985. članstvo u SK. Članovi predstavljaju ideološki »centar« koji odbacuje osnovne principe liberalnog poretka. Jednostavne korelacije koje se pojavljuju između radnog mjesta, školske sprema i odbacivanja višestranačkog sistema su prividne, jer odražavaju činjenicu da su članovi SK na višim položajima i da su obrazovaniji. Taj isti ideološki centar anticipira ili/i vodi institucionalne i ideološke promjene i »mijenja« svoj ideološki profil pa od onih koji odbijaju liberalne principe postaju njihovi glavni zagovornici.

2. 3. Podrška liberalnim principima 1996–2010.

U prethodnom odjeljku analizirali smo socijalne osnove ideološkog zaokreta od ideologije samoupravnog socijalizma prema ideologiji liberalizma. Pitanje je možemo li na isti način objasniti opadanje podrške, odnosno predvide li neke grupe značajnije trend »otrežnjenja«, kako smo ga nazvali u prvom dijelu. Usredotočujemo se na radne položaje jer sada članstvo u SK kao varijabla više ne postoji.

2. 3. 1. Položaj na radnome mjestu

Zbog štednje prostora sumiramo zaključke koristeći koeficijente korelacije. S obzirom da smo radna mjesta arbitrarno poredali od »nižih« prema »višima«, od poljoprivrednika do rukovodilaca, pozitivan koeficijent znači da s visinom na ljestvici radnih mjesta raste prihvaćanje tvrdnje, a negativan da s visinom na ljestvici raste odbijanje tvrdnje.

Tablica 14. Položaj na radnom mjestu i liberalni principi

Godina	Privatno vlasništvo		Višestranački sistem	
	Gamma	Značajnost	Gamma	Značajnost
1985.	-.321	.000	-.113	.000
1989.	-.023	.313	.249	.000
1996.	.088	.000	.131	.000
2004.	-.032	.164	.099	.000
2010.	.010	.786	.042	.295

Godine 1985. s visinom na ljestvici radnih mjesta raste negativniji stav prema privatnom vlasništvu i višepartijskom sistemu. Ta veza je izrazitija kod privatnog vlasništva. Drugim riječima, oni na višim radnim mjestima daju »ton« činjenici ukupnog odbacivanja liberalnih principa jer su oni više uključeni u ideološki centar sistema, jednako kao što su obrazovani uključeni više nego neobrazovani. No to da oni na višim radnim mjestima više odbacuju liberalne principe nije nikakva trajna karakteristika. Uoči pada socijalizma dolazi do »pretrčavanja« onih na višim radnim mjestima (vidjeli smo da je objašnjavajuća varijabla članstvo u SK), i kao što su prije davali ton odbacivanju, sada daju ton prihvaćanju. Kod višestranačkog sistema dolazi do preokreta korelacije pa ona od negativne postaje pozitivna. Tako oni na višim radnim mjestima, koji su prije više odbacivali višestranački sistem, sada ga više prihvaćaju nego oni na nižim radnim mjestima. To ne vrijedi u istoj mjeri za prihvaćanje privatnog vlasništva, ali i tu se negativna korelacija preobraća u nepostojanje korelacije, tj. gubi se razlika između onih na višim i onih na nižim mjestima.

Poslije preokreta i općeg dizanja podrške liberalnim principima korelacija postoji i za jedan i za drugi princip. Oni na višim položajima više podržavaju višepartijski sistem, a javlja se i pozitivna korelacija (makar niža) i u slučaju privatnog vlasništva. S početkom opadanja podrške tim vrijednostima pozitivna korelacija za privatno vlasništvo se gubi (-0.036), ali još ostaje (makar smanjena) za višestranački sistem (.103). Daljnji pad podrške liberalnim vrijednostima, koji smo konstatirali u razdoblju 2004–2010., odražava se i u tome da nestaju razlike po radnim mjestima, tj. nema više razlike između onih na višim i onih na nižim radnim mjestima.

Zaključci o padu podrške liberalnim principima

Jedan od strukturalnih razloga gubljenja podrške liberalnim principima je to što su izgubili podršku onih koji su uvijek više davali podršku »ideološkom centru«. Kao što su obrazovani i oni na višim položajima prije odbacivali liberalne principe, u skladu s nastupajućim promjenama i više ih prihvaćaju. Opadanje podrške koju tumačimo kao razočaranje

konkretnim ekonomskim stanjem i političkom praksom koja je prožeta korupcijom i političkom trgovinom dovodi do toga da oni obrazovaniji i na višim radnim mjestima napuštaju svoju »predvodničku« ulogu. Opće snižavanje podrške vodi u dediferencijaciju s obzirom na ove ključne varijable, pa sada više nema povezanosti podrške liberalnim principima i položaja na radnom mjestu ili obrazovanja. Ako su liberalni principi novi ideološki centar oko kojeg se strukturira novi poredak, on više nema privlačnu snagu da privlači one koji su mu »bliže«. ¹⁰ Razočaranost liberalnim principima počinje se rasprostirati jednako po svim kategorijama radnih mjesta i sada prvi put imamo situaciju da se ljudi na različitim radnim mjestima međusobno ne diferenciraju s obzirom na prihvaćanje liberalnih principa. U 1985. oni »viši« su ih odbijali, u 1989. i 1996. više su ih prihvaćali, u kasnijim razdobljima te razlike više nema, razočaranost se širi podjednako po svim kategorijama radnog položaja.

¹⁰ To ne znači da se radi o potpunom objašnjenju promatranog fenomena. Naime ako ove varijable stavimo u regresijski model (zbog ekonomičnosti ovdje ga ne prikazujemo), vidimo da se objašnjena varijabla još smanjuje. To znači da je potpuno objašnjenje promatranih fenomena (podrške višestranačkom sistemu i privatnom vlasništvu) znatno više pod utjecajem varijabli koje nisu obuhvaćene našim modelom, nego onima koje su u modelu.

